

Af Ulrich v. Werdums Rejsebeskrivelse (1673).

Meddelt af
Xaver Liske¹⁾.

Ulrich v. Werdum er født den 1ste Januar 1632 i Werdum i Ostfriesland; Landsbyen, i hvilken han saa Lyset, tilhørte hans Forældre. Til sit trettende Aar blev han sammen med sin yngre Broder Alexander undervist i Hjemmet af Huslærere, derpaa besøgte han Skolen i Jever, senere Universitetet i Francker i Vestfriesland og endelig det i Hejdelberg. Efter at han i Aaret 1662 havde mistet sin Fader og i 1667 sin Moder, og Sødskendene havde delt den efterladte Formue mellem sig, begav han sig i Aaret 1670 med sin Broder Alexander »for at se sig om i Verden» først til Hamborg, derpaa til Lybek. Her besluttede de, at Alexander skulde gaa til Sverige, Ulrich til Polen. Alexander udførte sit Forsæt d. 17. Maj 1670, Ulrich sit ti Dage senere. Paa Skibet, som førte ham over fra Travemünde til Danzig, gjorde han Bekjendtskab med en Franskmand, som han først kjendte under Navnet Monsieur Beauval, men senere lærte at kjende som Jean de Courthonne, abbé de Paulmiers et Harchagrat(s). Denne var

¹⁾ Ikke blot Professor Liskes Bemærkninger om Ulrich v. Werdum, men ogsaa dennes Rejsebeskrivelse gjengives her i Oversættelse fra Tysk.

hemmelig diplomatisk Agent for den franske Regering, hvem den havde afsendt til Polen, for at han skulde conspirere med de polske Stormænd af det franske Parti mod den daværende Konge Michael Wisnoviechi, styrte denne fra Thronen og gjøre Hertugen af Longueville til Konge i hans Sted.

Ulrich v. Werdum traadte i Tjeneste hos denne Agent og gjennemgik med ham i Løbet af to Aar de farligste og interessanteste Aeventyr. Den franske Agent førte sin Sag saa dygtigt, at Michaels Fald allerede var besluttet, da pludselig d. 10. Juli 1672 den skjæbnsvangre Efterretning kom til Warschau, at Hertugen af Longueville var falden ved Rhinovergangen ved Tollhuys. Agenten og hans Led-sager flygtede strax, først til Danzig, derpaa tilbage til Paris. — Den 12. August naae de begge til Paris. Her bliver han til d. 16. Marts 1673 og begiver sig saa til England; den 22. Marts er han i London, men forlader allerede d. 4. April denne Stad og strax efter England og begiver sig over Dover, Calais, Dünkirchen, Brügge, Gent, Brüssel, Antwerpen, Rotterdam, Haag, Haarlem, Amsterdam, Groeningen, Emden, Hamborg og Holsten til Danmark og derfra tilsøs til Sverige. Den 24. Maj 1673 ankommer han til Stokholm. Her træffer han atter sammen med sin Broder Alexander og træder i Tjeneste hos Grev Bengt Oxenstierna som Hovmester. Denne svenske Diplomat led-sager han i Aaret 1674 som Hovmester paa hans Ambassade til Wien, vender tilbage med ham til Wismar og tager her Afsked med ham. Oxenstierna gaar til Sverig, Ulrich hjem: til Werdum og Petkum. Senere træffer han atter sammen med Greven i Nimwegen paa Congressen her, men modtager ingen Tjeneste hos ham. Stillingen som Hovmester ved Ambassaden hos Grev Oxenstierna modtager

nu hans Broder Alexander. Fra Nimwegen vender Ulrich atter tilbage til Petkum og Werdum og ankommer hertil d. 11. April 1677. Dermed ophøre mine Efterretninger om denne Person; hvad der videre hændte ham, er mig ikke bekjendt. — Han har efterladt sig en udførlig Beskrivelse af sine Hændelser i Manuskript. Dette Manuskript, et stærkt Foliobind paa 508 Sider, findes i det kongelige Bibliothek i Berlin (Ms. germ. fol. 68) og bærer Titlen:

«Journal der Reisen, die ich durch die Königreiche Polen, Frankreich, Engelland, Dennemarck und Schweden auch durch Ober- und Nieder-Teutschland samt andern hier und dort angränzenden Ländern gethan in den Jahren 1670—1677. U. von Werdum».

Den interessanteste Del af dette Skrift danner Beskrivelsen af hans Ophold i Polen; det er en Kilde af første Rang for Bedømmelsen af de daværende indre polske Forhold og de franske Intriguer. Mindre vigtige ere de andre Dele, men ogsaa de indeholde, saa vidt jeg kan skjønne, meget Interessant. I Danmark har han ikke opholdt sig ret længe; han har kun lært Landet overfladisk at kjende paa sin Gjennemrejse i Aaret 1673: derfor indtager ogsaa Beskrivelsen af hans danske Rejse intet stort Rum. Naar jeg her meddeler den fra Flensborg af, saa troer jeg, at man dog hist og her vil finde mangt et interessant Datum, saa meget mere som Werdum overhovedet i sin hele Journal, hvad topografisk Nøjagtighed angaaer, virkelig yder noget beundringsværdigt.

Denne Beskrivelse af hans danske Rejse skal altsaa her medfølge paa de følgende Sider.

Den 28. April (1673) til Flensburg. Denne Kjøbstad er i sin hele Længde lukket ved Omkredsen af sine Huse, og ligger mellem Højder og en Bugt af Østersøen, som skyder sig vel fire Mil ind i Landet og her danner en meget smuk, dyb og sikker Havn. Ud i denne Bugt løber en stor Bæk, der kommer saa langt inde fra Holsten, at den der berører Eyder, og saaledes ligesom samme Flod strækker sig tvers gennem Holsten fra Nord- til Østersøen. Slottet i Flensburg ligger i Flækkens nordvestlige Del og er ikke ilde bygget, behersker ogsaa Staden, men er i og for sig ikke fast, fordi der ligeoverfor ligger et højt Bjerg, imod hvilket ingen kan dække sig paa Slottet. Dette beskyder iøvrigt ogsaa Havnen.

Derfra over sandet og stenet Mark en halv Mil til Bow, en lille Kirkeby og videre til Krippele¹⁾ to Mil. Denne sidste ligger en Smule til højre, og til venstre ser man her ligeoverfor Kirkebyen Woldersleben²⁾ med et højt Spir. Derfra gennem sumpigt Land ad en stenlagt Vej til Tollstede, en Landsby uden Kirke, en Mil.

Kirken i Landsbyen Yørnkars³⁾ ligger nær herved og begge høre til det fyrstelige Holsten. Yørnkars paa Dansk betyder: Eisenkreutz.

Derfra gennem middelmaadigt Land til Ryk⁴⁾, en Mil. Dette er en net Kirkeby med en Herregaard, der tilhører en Adelsmand af Slægten Broockdorff.

Derfra over stenet Sandmark til Lünne⁵⁾, en Mil. Dette er en lille Kirkeby med firkantet Taarn. Derfra over Jordbund af samme Slags til Ammerbadt⁶⁾, halvanden Mil. Dette er et Herberge ved en Bæk, over hvilken man endnu engang kommer ind i det kongelige Holsten. Alle disse Marker ere fulde af opkastede Gravhøje.

¹⁾ Kliplew.

²⁾ Bolderslev.

³⁾ Hjortkjær.

⁴⁾ Maa være Ris.

⁵⁾ Kan ikke være nogen anden By end Øster Løgum.

⁶⁾ Immervad.

Derfra gennem bakket Land med Smaaskov, hvorimellem der dog ligger god Agerjord, til Hadersleben, halvanden Mil. Dette er en lille By med en god Beliggenhed, men næsten brøstfældig. Paa den ene Side har den en Arm af Østersøen, paa den anden en Indsø med frisk Vand og rundt omkring frugtbare Jorder. Kirken er stor, men meget brøstfældig, Torvet kun lille og Husene slette.

Den 29. April derfra over sandet Mark til Starrup, som er en Kirke, beliggende ved den Arm af Østersøen, som gaar ind til Hadersleben, en Mil. Derfra over god Klægjord til Kirkebyen Assboj¹⁾, hvorfra man strax kommer til Færgen til Assens, en Mil. Dette er det Sted, hvor man fra Holsten færges over til Fyen over lille Belt, som er to Mil bredt.

Paa Fyen ankommer man til Assens, en lille Stad med en ringe Kirke, helt igjennem meget brøstfældig. Den ligger ved Enden af en Bugt, som Østersøen her gjør ind i Øen.

Derfra over frugtbar høj Sandmark, som dog er noget stenet og ikke meget gejl(?), til Snyholm²⁾, to Mil. Det er et Hus, som tilhører en Adelsmand, Monsr. Schinckel. Det ligger meget yndigt med en Sø mod Sydsiden og mod Nordsiden dækket af en lille Skov. Landet her bliver for største Delen pløjet, dog gik der ogsaa Faar derpaa, som var temmelig store; det øvrige Kvæg var kun smaat.

Derfra over Høje og Dale af samme Slags Jord til Oddensee, Hovedstaden paa Fyen, to Mil. Den er temmelig stor og har fire Kirker, af hvilke den fornemste er stor og vel bygget med forskjellige Epitaphier og Grave. Her og i Holsten og i hele Danmark lade de Kisterne, som er pynteligt overtrukne og beslagne, staa over Jorden i mange Aar paa Begravelsesstedet i Chorene og Kirkerne. Byen er aaben og ligger i en smuk Egn ved en Bæk, der var forsynet med en Del Redouter og Traverser. De fleste Kirker i hele Danmark, i Landsbyerne saavel som i Stæderne, ere byggede i Korsform.

¹⁾ Østby.

²⁾ Søholm.

Den 30. April. Derfra over frugtbare Græsgange til Ælsen¹⁾, tre Mil. Dette er en lille By, dog er Kirken tækket med Bly.

Derfra over samme Slags Jordbund til Neyburg, hvor Færgen er fra Fyen til Sjælland over store Belt, to Mil. Denne Stad er ikke stor; den ligger ved Kysten af store Belt. Den er befæstet med temmelig brede Grave, flere svære Jordvolde, Bastioner og Platfonder, men ganske uordentlig. Kirken er temmelig stor, og inden i den stode helt forgyldte Kister, for at prange over Jorden.

Derfra over store Belt til Korsør, fire Mil. Man har paa højre Haand den danske Ø Langeland, paa hvilken der ligger et Slot og flere Herregaarde. — Paa venstre Haand har man Spröö, som er en Sandbakke med to grønne Høje og et Hus. Korsør er en aaben Stad med en lille Kirke. Slottet ligger tæt ved Nord derfor og er befæstet med temmelig svære Volde og fire irregulære Bolværker (Zwinger); Bygningen, som staar deri, duer ikke meget.

Derfra gennem Klægland, som dog just ikke var det fedeste, ved et stort Nor, som fra Beltet her gaar ind i Sjælland, til Slagels, to Mil. Dette er en lille By med daarlige Huse, ved hvilken mod Syd Slottet Anderschou ligger, som er stort og bygget meget smukt paa en stor Høj.

Derfra gennem sandet Land med Smaaskov til Soor, to Mil. Dette er en Flække, som ligger meget yndigt mellem smukke Agre og Smaaskove og tæt ved en Sø. Den har kun en Gade, og i Udkanten ligger enkelte Huse rundt omkring i Haver. Her har forhen været et Akademi med allehaande Øvelser.

Den 1ste May derfra gennem en yndig Bøgeskov, hvori forskellige store Søer med frisk Vand ligge, og derpaa over stenet Mark med Smaaskov til Staden Ringstede, som kun er lukket ved Omkredsen af sine Huse, og slet bygget. Den er temmelig stort anlagt med et rummeligt Torv og en stærkt bygget Kirke, men altsammen næsten øde; — to Mil fra Soor.

¹⁾ Ullerslev.

Derfra gennem Smaaskove og sandet Land til Oosteede¹⁾, to Mil. Dette er en ringe Kirkeby paa sandet Jordbund.

Derfra over noget frugtbart Land, som ikke er saa fuldt af Stene, til Røskild, to Mil. Dette er en aaben men iøvrigt velbygget Stad. Den ligger ved en Bugt af Østersøen, som her gaar vel syv Mil ind i Landet. Den store Kirke er meget smuk med to høje Taarne paa den vestre Side og et mindre bagved paa Korskirken. Taget er helt over af Kobber; her ligge Danmarks Konger begravede. Frederik d. 2dens og Christian d. 4des Gravkapeller paa Sydsiden af Kirken ere overordentlig prægtigt byggede; Frederik d. 3die ligger paa Nordsiden og Castrum doloris stod endnu paa hans Grav. I denne Kirke er der ogsaa et smukt Orgel og Kongens Stol er meget pynteligt forarbejdet. Iøvrigt laa der ogsaa mange gamle Ligstene over Konger overalt derinde.

Derfra gennem smukt Land, dels med Klægjord, dels sandigt og helt over bestrøet med smukke Kirker og Landsbyer; blandt andre to Mil fra Røskild til højre Side Kirkebyen Harttrup²⁾, og en halv Mil fra Kjøbenhavn ogsaa en stor Landsby Moorbuy(?) uden Kirke. Fra Røskild til Kjøbenhavn er fire Mil.

Dette er Hovedstaden i Kongeriget Danmark og Kongernes sædvanlige Residens. Den er temmelig stor og vel bygget, ogsaa paany stærkt befæstet med svære Volde og Bastioner, og paa dens Nordside ligger desuden et fast Citadel ved Soen, som er forsynet med alt nødvendigt. I disse sidste Aar er Staden bleven meget udvidet mod Nord, og i denne nye Stad har Kongens Fru Moder anlagt et prægtigt Hus med en pyntelig Have, ligesom ogsaa Kongens Lystslot, kaldet Rosenhaven, ligger i den. I den gamle Stad ligger Kongens Slot, bestaaende af mange Bygninger, men meget uformeligt og med en meget uanselig Port. Tæt derved ligger Bibliotheket, Tøjhuset, Proviandgaarden, Børsen og flere andre Bygninger. Paa Holmen er Skibsbyggeriet samt en smuk Kirke, og Havnen er udmærket

¹⁾ Osted.

²⁾ Maaske fejl skrevet eller læst for Høje Taastrup.

god, saa at de allerstørste Skibe med hele Ladninger for fulde Sejl sejle hen til Skibsbroen og iforvejen udenfor næsten overalt have en god Red. Bagved Bryghuset er der efter det svenske Angreb lagt smukke, svære Bolværker, medens Byen tidligere her næsten laa aaben; ogsaa Christianshavn er overordentligt stærkt befæstet som en lille Stad à part, hvortil en smuk Bro fører over fra den gamle Stad; overfor Broen har Admiral Adler bygget et herligt Palatium. Af Kirkerne er den fornemste St. Maria Kirke; paa den ene Side af dens Kirkegaard har Corfitz Ulefelds Hus staaet, som nu er nedrevet, og paa hvis Plads der er oprejst en stor Skamstøtte med følgende Indskrift: *Forræderen Corfitz Ulefeldt til evig Skam og Styggelse.* Ellers ere de betydeligste Kirker i Kjøbenhavn endnu St. Nicolaus, St. Peter, Helligaands Kirke og Trefoldigheds Kirke, paa hvilken er et saa tykt Taarn, at man kan komme op eller ned ad dets Vindelgang med Hest og Vogn. Der er anlagt tre eller fire store Torvepladser i Byen, og Grev Guldens-Low har ladet opføre et meget smukt Hus ved det ene nye Torv, ved hvilket — ligesom ogsaa ved den gamle Dronnings Hus — der er ført to smukke, brede Kanaler fra Stranden ind i Byen, i hvilke de allerstørste Skibe godt ville kunne losse og lade; — en lignende Kanal findes ogsaa allerede nu mellem Ammunitions- og Provianthuset.

Den 3. May derfra over sandet Mark til Jägersburg, en halv Mil. Dette er Kongens Jagtslot; ganske tæt ved ligger Kirkebyen Jentoff og ligeoverfor tilhøjre Grev Guldens-Löws Dyrehave, Kucksholm. Gjennem hele Danmark har kongen foruden de almindelige Landeveje en særlig Vej for sig selv fra et Sted til et andet, som er bred og jævn, desuden aflukket og ellers ikke afbenyttelig for Nogen.

Derfra videre over sandet og ikke videre frugtbar Mark til Papirmøllen, en Mil. Den er vel bygget og ligger ved Bredden af Østersoen.

Derfra langs med Kongens Dyrehave, som hører til det omtalte Jagtslot og kun har en Kjørevej mellem sig og Øster-

søen til Rümsterharbörge¹⁾, en Mil. Dette er en Kro, som ligger ganske tæt ved Østersøen.

Derfra bestandig ved Østersøens Bred eller med Udsigt til den gennem sandet Land, Kraat og Skov til Elsenør, halvtredie Mil. Dette er en aaben Stad beliggende ved en Snevring af Østersøen, som kaldes Sundet, hvor Sjælland og Skaane nærme sig til hinanden paa trekvart Mils Afstand; paa den skaanske Side ligger Staden og Slottet Halsehenburg²⁾, men paa Sjælland Slottet Kronenburg med den omtalte Stad Elsenør. Denne er mod Sydsiden noget lukket ved Søen og en Mur; det øvrige er aabent og den har kun Slagbomme som Porte. Før har den været bygget helt op til Kronenburg, men Svenskerne have i den sidste danske Krig sløffet saa meget derimellem, at der nu paa de to Sider omkring Slottet er gjort en stor place d'armes, ligesaa rummelig som den i Antwerpen, ligesom da dette Slot er meget stærkt befæstet med regulære Bastioner, som tilligemed Voldene indtil Brystværnet ere fodrede med Teglsten og indvendig forsynede med en statelig Bygning. Denne har mange Taarne og deriblandt et, som er fladt og saa tykt, at der staar Feldtstykker derpaa som paa et Batteri. Sundets Dyb gaar langs under Kronenburg, saa at dette Slot bekvemt beskyder alle forbisejlende Skibe. I Elsenør er der en tysk og en dansk Kirke samt et Hospital.

Den 7. May derfra i Skibet St. Jakob fra Maestrandt, paa hvilket Chrøsten Rasmus var Skipper, tilsøs tilbage igjen til udfor Kjøbenhavn, er fem Mil. Man har først tilvenstre Helsehenborg og Skaane, derpaa Øen Hüen, paa hvilken der ligger en Kirkeby og det Hus, i hvilket Tyko Brahe gjorde sine astronomiske Observationer; derpaa ser man til venstre paa en anden Pynt af Skaane Fæstningen Landskroon og Staden Malmøe. Til højre ser man paa Sjælland den Egn, som jeg var kommen igjennem, og som i Forvejen er beskrevet.

¹⁾ Rungstedherberge.

²⁾ Helsingborg.

Den 8. May derfra til udfor Draakoort¹⁾, to Mil. Til højre har man Øen Amager, som ligger lige ved Christianshaven og er beboet af Hollændere, som her have deres Kirke og Landsbyer. Til venstre ligger udfor Skaane Øen Saltholm og længere mod Øst ser man Valsterbon²⁾, som er det sydvestlige Punt af Skaane med et Castel, By og et Fyrtaarn (Brandaris). Vandet mellem Valsterbon og Draakoort er kun tre Mil bredt, og det sidste er den østlige Spids af Amager.

Den 9. May derfra til Øen Bornholm, fjorten Mil. Til højre ser man kun Havet og Øen Moen, som er dansk og skinner meget hvid herover; der ligger en By og et Slot paa den. Til venstre ser man paa Skaane og Bleeking Stæderne Trölberg³⁾ og Üstede⁴⁾ og Pynterne Sandhammer og Sommerhaven samt mange hvide Kirker inde i Landet, som for største Delen ligge en Mil fra hinanden. Bornholm er syv Mil lang og ligger godt fjorten Mil fra den pommerske og fire Mil fra den nærmeste skaanske Kyst, som ved Bugten ved Christianstadt her trækker sig noget tilbage mod Nord. Paa Bornholm ligger fire Byer, af hvilke Rünne er den betydeligste, som dog kun har en Kirke og er aaben og slet bygget. Den bedste af de øvrige er Svanike. Slottet, fra hvilket Øen bliver styret og behersket, hedder Hammershus og ligger paa en Klippe ved Øens nordlige Kyst. Det er lille, men skjønt uformeligt dog fast nok bygget med stærke Mure og tykke Taarne, naar kun ikke alle de omkringliggende Bakker vare højere end Fæstningen. Iøvrigt ligger der endnu ogsaa en Del smukke Landsbyer og Huse paa denne Ø, hvis Jord er frugtbar saavel til Græsning som til Agerbrug, fornemlig paa Sydsiden. Den er dansk.

Den 10. May derfra mellem Erdtholmene, som er nogle Hoje, der rage op over Søen, beliggende tre Mil fra Bornholm;

¹⁾ Dragor.

²⁾ Falsterbo.

³⁾ Trelleborg.

⁴⁾ Ystad.

og derfra videre til vi fik de Klipper i Sigte, som ligge i den skaanske Sø og hedde Uytleggers¹⁾, elleve Mil fra Erdtholm, tilsammen fjorten Mil. Man ser ogsaa her Hamme, en Klippe i Blekingk; denne og den følgende Dag var det ganske stille. Coursen gik mod Sydost, uden at vi saae andet Land end de omtalte Klipper.

Den 12. May rejste der sig en stormende Modvind, dog laverede Søfolkene den hele Dag med lidt Fordel, dog kun saa at vi mod Aften fik Suyderoorden i Sigte, den sydlige Pynt af Oelandt, som er en Mil fra Uytleggers.

Den 12. May ved Midnat blev Vinden saa voldsom, at den nødte Søændene til at vende om igjen, saa at vi da i kort Tid med en stærk Nordostvind tilbagelagde Vejen og endnu tidligt paa Morgenen kom til Ankers under Bornholm, et Kanon-skud fra Rünne, hvilket igjen tilbage fra Suyderoorden var 15 Mil. Reden langs med hele Bornholm har skarpe stenede Grunde og er meget frygtet af Skipperne, da mange Skibe for-gaae paa den. Modvinden, som ofte voxede til en Storm, op-holdt os her sex Dage.

Den 19. May var den anden Dag i Pindsen; vi lettede Anker og sejlede den Dag saa langt, at vi om Aftenen Kl. 5 tabte Bornholm af Syne. Her, mer end sex Mil ude paa Søen fløj Svalerne omkring.

Den 20. May blæste det stærkt om Natten, og Coursen gik mod Nordost. Om Dagen blev det ganske stille, og vi drev om uden at se Land. Sælerne gjorde denne Dag stor Støj, og der fløj bestandig en stor Mængde Traner over Skibet.

Den 21. Maj om Morgenen Kl. ti fik vi Øeland i Sigte, hvis hvide Kirker, byggede i en Mils Afstand fra hinanden, skinne langt ud over Søen. Denne Ø ligger tre Mil fra Fastlandet foran Kalmar-Sund henimod Blekingen og Smaaland og sexten Mil fra Bornholm. Vi sejlede videre langs med Øeland, der har en Kirke paa hver Mil, som man tydeligt kan se langt

¹⁾ Vistnok de Klipper, hvor Utklippans Fyrtaarn nu ligger.

ude paa Søen, og denne Dag naaede vi til denne Øs Kastel, kaldet Borekholm, som langvejs fra har et smukt Udseende og ligger paa en Høj, der er omgivet af en bred Dal, som i en vid Strækning omringes af smukke Bjerge og Skove. Det er anlagt temmelig storartet og har tre tykke, høje Taarne. Fra Suyderoorden er det femten Mil.

Den 22. May ved Solopgang var vi komne henimod den nordlige Ende af Øeland, som hedder Norderudden og er fem Mil fra Borekholm. Herfra gik Coursen mod Nordvest uden at vi saa noget Land, fordi til venstre Kysten eller Stranden indtil Westerwyck, Grev Königsmareks Grevskab, og indtil Süderköping, Nordköping og Nüköping i Südermanland og Upland trækker sig saa langt tilbage, at man ikke kan se noget deraf, og til højre i Søen Øen Gothland, der er næsten ligesaa lang og meget bredere end Øeland, ogsaa ligger ude af Syne. — Hovedstaden paa Gothland er Wisburg.

Den 23. May Kl. sex om Morgenen saae vi Landsort, den sydlige Spids eller Hjørne af Sverig, foran hvilken der ligger en Række Klipper langt ude i Søen, som kaldes Skjær; mellem dem sejlede vi ind ved Middagstid. Landsort ligger tyve Mil fra Øeland.
